

ГНОСЕОЛОГІЯ

УДК 001:2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2026.2.1>**Ханжи Володимир Борисович**

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії, біоетики та іноземних мов
Одеського національного медичного університету
пров. Валіховський, 2, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-2441-094X

ВЗАЄМОДІЯ НАУКИ І РЕЛІГІЇ: ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ. ЧАСТИНА ДРУГА¹

Актуальність проблеми. Тенденція трансдисциплінарності науки та пошук принципів об'єднання різних наукових дисциплін у цілісну систему, посилені прагненням до створення єдиної картини світу, в якій поєднувалися б раціональні та позараціональні компоненти, обумовили зростання актуальності досліджень, що спрямовуються на розробку способів узгодження наукових і релігійних пошукових русел у комплексній гносеолого-методологічній програмі. Це передбачає вивчення як тих особливостей науки і релігії, що сприяють епістемологічній інтеграції цих видів знання, так і тих, що через принципову специфічність завжди запобігатимуть повній монолітизації подібного плану.

Мета статті – осмислення схильності науки і релігії до фундаментального оновлення, набуття нових властивостей (один з обраних для зіставлення критеріїв епістемологічного профілю) в загальному контексті обґрунтування можливості їхнього несуперечливого й продуктивного співрозвитку.

Методи дослідження: компаративістський аналіз – як підстава дослідження такої властивості науки й релігії, як схильність/несхильність до принципового динамізму, розвитку, в контексті виявлення як суперечливих (одна щодо одної), так і спільних їхніх епістемологічних особливостей; епістемологічне моделювання – як базис розробки єдиного (комплексного) підходу, у якому було б враховано і органічно узгоджено гносеолого-методологічні потенції науки та релігії.

Результати дослідження. Здійснене у статті зіставлення науки й релігії за критерієм схильності до динамізму, фундаментального оновлення, розвитку показало принципову специфічність однієї культурно-пізнавальної форми на тлі іншої.

Релігійне знання, що ґрунтується на абсолютистському формулюванні метафізичних, антропологічних, морально-ціннісних принципів та імперативів, отримує таким чином консервативний (загалом) характер. Проте доктринальна перманентність не відкидає готовність релігії до помірною оновлення, викликаного суттєвими запитами соціально-культурного життя, що модернізується. Навпаки, наукове знання відрізняється принциповою динамічністю, новаційним характером. Фальсифікаційний (К. Поппер) спосіб демаркації наукового знання від ненаукового (використовується разом з верифікаційним) є орієнтованим на обґрунтування методологічної можливості спростування теорії (через пошук «аномалій»), виявлення меж її застосування, що, своєю чергою, виступає необхідною умовою її розвитку, вдосконалення.

Попри зазначену відмінність науки і релігії висловлено гіпотезу, що у знанні комплексного плану концептуальні положення як стала компонента можуть узгоджуватися з динамічними

¹ Частину першу було надруковано у виданні «Перспективи. Соціально-політичний журнал» (2025, № 1).

інтерпретаційними елементами щодо структурних і субстратних рівнів епістемологічної системи.

Ключові слова: наука, релігія, епістемологічний аспект, схильність/несхильність до розвитку, комплексне знання.

Вступ. У сучасному науковому знанні, якому багато у чому притаманний трансдисциплінарний пошук загальних аксіоматичних принципів, на підставі яких було б можливим поєднати досягнення різних наукових дисциплін в єдину систему, все більше актуалізується ще одна яскрава тенденція. Йдеться про поетапну реалізацію ідеї створення єдиної картини світу, в якій раціональні знання (наукового й філософського профілю) були б узгоджені з позараціональними компонентами, що складають базис, наприклад, релігійних уявлень. Така гносеологічна інтеграція культурних форм має на меті формування масштабного холистичного рівня (метарівня) дослідницької діяльності. Ця робота, що запропонована у контексті зазначеної тенденції, присвячується пошуку можливостей та підстав несуперечливого співрозвитку наукового й релігійного знання. У першій частині статті [1] було представлено результати зіставлення науки та релігії на двох підставах – за критеріями предметної орієнтованості та основи визнання та прийняття істини. Пропонований матеріал (друга частина статті) будується на узагальненні результатів порівняльного аналізу цих двох пізнавально-культурних форм, що здійснюється за критерієм їхньої *схильності/несхильності до динамізму, докорінного оновлення, розвитку*.

В останні десятиліття вийшла низка робіт, що присвячена проблематиці взаємодії науки і релігії у гносеолого-методологічному її аспекті (відзначу роботи таких дослідників, як Є. Г. Барбур, Дж. Вайт, Р. Докінз, Ф. Коллінз, Н. Комнінелліс, М. Л. Любенів, А. Мак-Грат, М. Рідлі, Б. А. Рудий, Ю. К. Скотт, А. Ю. Цофнас). У деяких з авторів заперечується можливість «рівноправного» узгодження релігії та науки, у деяких, навпаки, зроблено акцент на пошуку можливостей розробки комплексної епістемології до розкриття конкретно-наукових питань. Ця робота фокусує увагу як раз на тих особливостях науки й релігії, що підкреслюють їхню специфічність і принципову неможливість повного «притирання» одного світоглядного типу до іншого.

Мета статті (другої частини) – осмислення здатності науки і релігії до фундаментального оновлення, набуття нових властивостей (один з обраних для зіставлення критеріїв епістемологічного профілю) в загальному (двочастинному) контексті обґрунтування можливості їхнього несуперечливого й продуктивного співрозвитку.

Методи дослідження. *Компаративістський аналіз* слугує підставою дослідження (у другій частині статті) такої властивості науки й релігії, як схильність/несхильність до принципового динамізму, розвитку, в контексті виявлення як суперечливих (одна щодо одної), так і спільних їхніх епістемологічних особливостей. Метод *епістемологічного моделювання* використовується як базис розробки єдиного (комплексного) підходу, у якому було б враховано і органічно узгоджено гносеолого-методологічні потенції науки та релігії.

Виклад основного матеріалу. На відміну від двох розглянутих у першій частині статті критеріїв зіставлення наукової та релігійної гілок пізнавально-культурної діяльності, цей критерій покликаний виразити їхню відмінність. Думається, що спроби стирання гострих країв специфічності науки й релігії можуть мати тільки частковий, окремо-аспектний характер. Отже, в аналізовані особливості релігії та науки історичному опоненту з декларованими намаганнями модернізувати чи вдосконалити, а по суті – прагненнями підлаштувати під зручну для себе модель функціонування й розвитку, краще не втручатися.

Релігія через орієнтованість на Абсолют та відповідні метафізичні, антропологічні, етико-аксіологічні установки й імперативи є системою загалом усталеною у своїй догматиці (нехай і через безкомпромісну боротьбу на ранніх етапах свого становлення). Вона консервативна, її положення практично не піддаються суттєвій редакції. Усім є пам'ятним проєкт Мартіна Лютера, Жана Кальвіна, Ульріха Цвінглі та ін., які здійснили спробу реформувати католицизм.

Знаменитий твір Лютера «95 тез»² (1517) формально вважається точкою відліку історії Реформації та розвитку протестантизму³. У роботі були висунуті ідеї, що зрештою стали програмними: критика торгівлі індульгенціями й відпущення гріхів через їхній продаж, прав Папи Римського на відпущення гріхів, оскільки здійснити це по-справжньому може тільки Всевишній, відкидання вчення про чистилище, а також утвердження Святого Письма як єдиного авторитетного джерела принципів і норм життєдіяльності інституту християнської церкви [2]. Вельми значущою обставиною, що надала розповсюдженню реформаційних процесів всією Західною Європою вибухоподібну динаміку, була гуманістична складова нового віровчення. Як зазначає британський англіканський священик, теолог і молекулярний біофізик Алістер Мак-Ґрат (A. E. McGrath), починаючи від Лейпцизького диспуту (1519), що оцінюється як «поворотний момент в історії Реформації», «реактивом, який прискорив цей вибух, був гуманістичний рух, котрий убачав у Лютері предстваника «нвої вченості», залученого в серйозний і потенційно кардинальний конфлікт зі старою авторитарною схоластиком» [3, с. 82]. Багато в чому завдяки саме гуманістично й антропоцентристськи орієнтованій спільноті відбулося «...перетворення засадничо вузької академічної дискусії на публічну (і космополітичну) політичну й релігійну контроверзу» [3, с. 82]. Проте внаслідок кровопролитних воєн між католиками та протестантами католицизм, навпаки, утвердився у своєму віросповіданні, а протестантський рух оформився в самостійну гілку християнства.

Звичайно, не можна заявляти про консервативність як про властивість абсолютну й універсальну для всіх існуючих релігійних напрямів. Для церков, які історично виконують функцію активних учасників соціально-культурного життя як в окремих державах, так і у світі загалом, завжди важливим є оприлюднення свого ставлення до тих чи інших проблем, що постають у зв'язку з трансформаційними процесами, і вживання необхідних заходів щодо втілення цих позицій у життєдіяльність мас. Причому в різних випадках може бути заявлено як про певні зміни у бік модернізації, так і про вірність слідуванню традиційному руслу. Зрозуміло, що релігійні організації не залишаються осторонь ані суспільно-цивілізаційних змін, ані масштабних обговорень низки резонансних питань, які відбуваються протягом другої пол. XX – перших десятиліть XXI ст. Як приклад наведемо дискусії (вони фактично набули планетарного розмаху), що стосуються питання одностатевих сексуальних стосунків, а також ролі церкви у його врегулюванні.

Так, у Катехизмі католицької церкви (лат. – *Catechismus Catholicae Ecclesiae*), у якому в стислому викладі представлені основні положення римо-католицької віри, учення і моралі (затверджений Папою Римським Іваном Павлом II 25 червня 1992 р.), із цього приводу зазначено (ч. 3, секц. 2, гл. 2, стат. 6): «Спираючись на Святе Письмо, яке представляє гомосексуальні акти як акти тяжкої розбещеності, традиція завжди проголошувала, що «гомосексуальні акти є внутрішньо невідповідними». Вони суперечать природному закону. Вони закривають статевий акт для дару життя. [...] За жодних обставин вони не можуть бути затверджені» (2357) [4]. Однак далі йдеться про те, що, враховуючи кількість чоловіків і жінок з такими нахилами, а також те, наскільки ця «об'єктивно невідповідна» схильність для більшості з них є серйозним випробуванням, таких людей «потрібно приймати з повагою, співчуттям і чуйністю» й уникати щодо них «будь-яких ознак несправедливої дискримінації» (2358) [4]. Зрештою, за допомогою низки чеснот власного та міжособистісного планів, молитви та сакраментальної благодаті гомосексуальні особи «можуть і повинні поступово й рішуче наблизитися до християнської досконалості» (2359) (переклад мій. – В. Х.) [4]. Як видно, позиція католицької церкви за багато століть значно пом'якшала, бо в середньовічно-ренесансну добу інквізиція, тлумачачи гомосексуалізм як обтяжувальну обставину якогось злочину в політичній чи культурній діяльності, нерідко призначала засудженому суворе покарання, зокрема страту.

² Це скорочена назва твору; його повна назва латиною – “*Disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum*”, у німецькому перекладі – “*Propositiones wider das Ablass*”, тобто «Пропозиції проти індульгенцій».

³ Слід зазначити, що багато в чому протестантизм був підготовлений вченнями Джона Вікліфа в Англії, Яна Гуса в Чехії, ще раніше – рухом вальденсів тощо.

З моменту офіційного затвердження зазначеного документа та набуття ним чинності пройшло менше ніж три десятиліття, і світова спільнота побачила наступний крок на шляху лібералізації ставлення до одностатевих стосунків. У документальному фільмі “Francesco” (2020, реж. – Євген Афінеєвський) Папа Римський Франциск, який 2025 року відійшов до Отця, заявив: «Гомосексуалісти мають право бути частиною сім’ї. [...] Вони – діти Божі і мають право на сім’ю. Ніхто не повинен бути відкинутим або стати нещасним через це. [...] Те, що ми повинні створити, – це закон про цивільний союз. Я виступав за це» (переклад мій. – В. Х.) [нав. за: 5]. Заради об’єктивності відзначимо, що далеко не весь католицький світ із задоволенням прийняв думку Папи⁴, хоча можна погодитися із стриманою оцінкою цього висловлювання, суть якої у тому, що воно означає не більше як пом’якшення тону й згладжування сприйняття одностатевих стосунків⁵. Проте сама принципова позиція з боку Ватикану – а вона виражається в достатньо жорстких словах, що «Бог не може благословити гріх» – залишається незмінною.

Православна позиція щодо шлюбних відносин ґрунтується на розумінні шлюбу, що благословляється як фундований істинною злучною любов’ю («чоловік повинен любити власну жінку, як Ісус злюбив Церкву») і такий, що є цілеспрямованим необхідністю «плодитися і розмножуватися». В офіційному зверненні Асамблеї канонічних православних єпископів США до православних вірян (2013) зауважено: «Православне християнське вчення про шлюб і сексуальність, твердо засноване на Святому Письмі, двотисячолітній церковній традиції та канонічному праві, стверджує, що таїнство шлюбу полягає в союзі чоловіка та жінки і що справжній шлюб відображає священну єдність, яка існує між Христом і Його Нареченою, Церквою» (переклад мій. – В. Х.) [7]. Тому будь-які дії сексуального характеру поза освяченим шлюбом, незалежно від того, якими вони є по суті – гетеросексуальними чи гомосексуальними, не схвалюються церквою, оскільки вони віддаляють людину від Бога⁶.

Перейдемо до аналізу й оцінки наукового знання на вибраній нами підставі – підставі при-таманності такої властивості, як здатність до розвитку. На противагу релігії, наука є системою динамічною, відкритою до новаторства, альтернативних підходів⁷. Насамперед ця характерна ознака є підготовленою невтомною емпіричною роботою і отримуваними через це практичними результатами, без яких, як відомо, наукові дослідження є немислимими. У продемонстрованому контексті доречним є звернення до таких принципів, що відмежовують і оберігають науку від ненаукових і навіть псевдонаукових «вторгнень», як верифікація та фальсифікація.

Принцип верифікації був висунутий як спосіб підтвердження теорії Віденським гуртком у 20-ті роки ХХ століття, а трохи раніше, хоча й в дещо завуальованій формі, – Людвігом Вітгенштайном (Ludwig Josef Johann Wittgenstein) [8, с. 41]. Відповідно до одного з програмних положень гуртка, наука має у своєму змісті залишити дві категорії істин – аналітичні та фактичні. Істиннісне значення другої категорії перевіряється способом верифікації, що базується на констатованій відповідності теоретичних положень даним, набутим емпіричним шляхом. Учений ділить складні речення на простіші (протокольні) і перевіряє їх на адекватність тому, що відкривається в досвіді – дійсності, що спостерігається або моделюється в експерименті. Такою своєрідною неооккамівською «бритвою», за задумом представників логічного позитивізму

⁴ Деякі консервативні кола, наприклад Римсько-католицька церква в Україні, вважають, що понтифік сформулював своє власне ставлення до цієї проблеми [6].

⁵ Як подовження цієї тенденції може бути розцінений дозвіл Папи Франциска благословляти одностатеві пари (але, звичайно, аж ніяк не їхній шлюб), який він надав священикам у грудні 2023 р.

⁶ Щодо безпосередньо людей із гомосексуальною орієнтацією в тому самому документі вказано, що про них «...потрібно піклуватися з таким самим милосердям і любов’ю, якими обдарував усе людство Господь наш Ісус Христос». І оскільки ця особливість розглядається як «душевний недуг», одна з пагубних людських пристрастей, то саме на церковну інституцію як «духовну лікарню» покладається місія «...знайти зцілення нашого занепаłego людства через Ісуса Христа, який прийняв людську природу, щоб відновити її» (переклад мій. – В. Х.) [7].

⁷ Відзначимо, що в історії розвитку наукового знання був достатньо довготривалий період так званої класичної науки, коли певну систему знань – передусім ньютонівську механіку – фактично абсолютизували, вважаючи таку достовірним і вичерпним знанням.

(неопозитивізму)⁸, мало відбутися відсічення метафізичних елементів від наукового знання, «очищення» науки від того, що принципово не піддається верифікації і що має бути залишеним поза сферою науки, наприклад у філософії та релігії. Однак принцип верифікації, будучи розглянутим в іншій проєкції – у контексті того, наскільки його культивування допомагатиме «динамізувати» знання, сприятиме розвитку теорій, аж ніяк не допоможе профілізувати наукові положення на тлі релігійних. Нагадаємо, що, як було вже зазначено вище, релігія тисячоліттями із задоволенням приймала історичні та юридичні факти, а також базовану ними аргументацію на підтримку й додаткове підтвердження положень, які було покладено в основу віровчення. Отже, якщо б принцип верифікації працював би в науці сам по собі, то це сприяло б, імовірно, «консервації» наукового знання, ніж проліфераційним процесам.

Саме тому разом із показаним способом «маркування» науки використовується протилежний і комплементарний до нього спосіб – принцип фальсифікації, розвинутий Карлом Поппером у 30-ті роки ХХ ст. [9], який, навпаки, вимагає від теорії наявності методологічної можливості її спростування через постановку експерименту (нехай навіть уявного). На перший погляд, це здається дивуватим і, зрозуміло, викликає не зовсім зручні питання. По-перше, навіщо вченому, який старанно здобуває і фіксує емпіричні дані, що підтверджує справедливість його теоретичних побудов, формулювати теоретичну базу таким чином, щоб це потенціювало пошук прямо протилежного плану – тих досвідних даних, що можуть зруйнувати розроблювану ним теорію і поховати всі покладені на це багаторічні зусилля?! І, по-друге, чому слід ставити під сумнів істинність і універсальність самої емпіричної бази, адже зазвичай у ній і бачить науковець осередок істини?

Проте ці «несерйозні» питання конче потребують серйозних відповідей. Щодо першого зазначимо таке. Кожен науковець, який іде емпіричним шляхом, має усвідомлювати, що встановлення спільних властивостей через спостереження таких у певної кількості об'єктів одного класу не є достатньою підставою, щоб стверджувати притаманність цих властивостей усьому класу речей (у цьому – суть так званої проблеми індукції). Навіть якщо кількість фактів, що підтверджують справедливість теорії, зростає від кількох десятків до тисяч або десятків тисяч, ця обставина не робить теорію абсолютно істинною, а лише з більшим ступенем імовірності наближеною до істини. Адже варто тільки виявити хоча б один факт, який категорично суперечить тій теорії, яка була покликана пояснити відповідну феноменальну сферу (на тлі тисяч фактів, що її підтверджують), як відразу теорія виявляється спростованою, а вся попередня дуже ретельна індуктивна робота (від конкретних випадків до загальних положень) – сізифовою працею вчених. І, беручи до уваги ту обставину, що встановлення аномальних даних є більш імовірним, ніж те, що таких у світі просто не існує, Поппер пропонує цю випадковість перевести в ранг необхідної норми, навіть методологічної вимоги. Безсумнівно, набагато перспективніше для наукового пізнання виявляти факти, які суперечать теорії, чим вічно тішити себе впевненістю у її «непогрішності»⁹. Саме таким чином встановлюються межі застосовності теорії, а також фундаментується підстава до її критики, що, знов-таки, штовхатиме її до розвитку.

Щодо другого питання – про факти (емпіричні дані) як носії істини – зазначу таке. Дійсно, у ситуаціях, коли факти не узгоджуються з теорією, дуже часто «винною» вважається остання. Але на чому базується така однозначність і впевненість? Чому не могла статися помилка під

⁸ Його ідейно-генеруючим ядром якраз виступив Віденський гурток, діяльність якого була ініційована та організована філософом Моріцем Шлікком (нім. Friedrich Albert Moritz Schlick) при кафедрі індуктивних наук Віденського університету протягом 20–30-х рр. ХХ ст. Проте це було вже друге єднання філософів та науковців у місті. Збори, що проводилися у 1907–1912 рр. на чолі із математиком Гансом Ганом (нім. Hans Hahn), вважаються першим Віденським гуртком чи протогуртком.

⁹ З цього приводу згадується приклад, що став хрестоматійним, – виявлення в Західній Австралії популяції чорних лебедів голландською експедицією 1697 року, що відбулося попри домінування теорії винятковості білого забарвлення цих птахів. Звичайно, тут велике значення мав чинник випадковості, проте, найімовірніше, вчені, ще розроблюючи план своїх мандрівок і пошукової роботи, заздалегідь інтуїтивно передбачали перспективу революційних відкриттів. Метафору чорного лебедя у ХХІ ст. було використано як назву теорії, предметним полем якої є рідкісні важкопрогнозовані події, що, однак, мають вагомні наслідки (Насім Ніколас Талеб, англ. Nassim (Nessim) Nicholas Taleb).

час встановлення фактів – через збій у роботі діагностувального обладнання, через неправильні статистичні підрахунки тощо? Проте насправді проблема набагато глибша – вона полягає у самому ставленні до фактів. Як один із способів розв’язання проблеми співвідношення фактів і теорії в історії філософії та методології науки сформувався табір фактуалізму. Його представники висловлюють близьку пересічному «любителю науки» думку: наукові факти – об’єктивна даність, вони є інваріантними, тобто такими, що не залежать від того теоретичного підходу, через який їх було встановлено, тож у рамках інших підходів ці факти будуть встановленими в тому самому вигляді. Але цей напрям ще десятки років тому почав втрачати своє домінування і зараз здебільшого сприймається як атавізм.

Сучасна методологія шукає оптимальний варіант подолання вад цього й інших крайніх підходів, при цьому все ж таки наголошуючи на вихідній «теоретичній навантаженості» фактів. Із цим важко не погодитися, оскільки, ще тільки розпочинаючи емпіричне дослідження, науковець вже перебуває у пошуковому руслі, яке у його діяльності формується тією парадигмою, до установок якої він став причетним, як тільки приєднався до відповідної наукової спільноти. Тож, виходячи з низки аксіоматичних (вихідних для даної наукової спільноти) положень¹⁰, дослідник вибирає релевантні до них методологічні підстави – і тому отримує саме такі факти. Якщо б ним були вибрані інші теоретичні фундації, це привело б у підсумку до іншої, принципово відмінної від першої, фактуальної картини.

Як видно, якщо верифікованість теорії передбачає можливість досвідного підтвердження її справедливості, то наявність атрибута фальсифікованості вказує на те, що теорія потенційно спростовувана [9, с. 18–20]. І хоч би як дивним це не здавалося «незмінним розумом», теорія не задовольнятиме критеріям науковості, якщо вона не здатна потенціювати перспективи її критики або навіть повалення. Свого часу американський філософ, логік і математик Чарльз Сандерс Пірс (Charles Sanders Peirce) впровадив у науковий тезаурус поняття фалібілізму (від лат. *fallibilis* – «схильний до помилок, погрішний»), яким він зафіксував принцип, згідно з яким наукове знання в будь-якому своєму прояві не претендує на абсолютність та остаточність, а є лише етапом на шляху пошуку істини, проміжним її тлумаченням (це, як наслідок, означає, що в майбутньому потенційно передбачається досконаліша інтерпретація, яка змінить ту, що культивується нині). Цю ідею мислитель висловив у вигляді афоризму, у напівжартівливому тоні заявивши, що абсолютна непогрішність може бути притаманною лише Папі Римському й економічним радникам, але він цілком переконаний, що вона не є притаманною таблиці множення. Справді, «чотири» як результат множення два на два перестає бути інваріантом, якщо йдеться не про десяткову, а, наприклад, про двійкову систему числення. Отже, ніколи не існувала і навряд чи існуватиме наукова теорія, яка була би «безгрішною» у всіх своїх положеннях. Але у цьому й полягає суть такої пошукової роботи: наука рухається до істини, набиваючи шишки об аномалії загадкового світу. Через терни – до зірок!

Висновки

1. У статті здійснено порівняльний аналіз науки й релігії за епістемологічним критерієм схильності до динамізму, фундаментального оновлення, розвитку. Зіставлення цих культурно-пізнавальних сфер на вказаній підставі показало, насамперед, їхню принципову специфічність та відповідну відокремленість однієї від одної (у першій частині статті, навпаки, компаративістський аналіз наукової та релігійної галузей виявив можливості не тільки їхнього несуперечливого співрозвитку, але й взаємопроникнення компонентів науки і релігії).

2. Пояснено консервативний (загалом) характер релігійного знання, що впливає з традиції абсолютистського формулювання метафізичних, антропологічних, морально-ціннісних постулатів та імперативів, яка, своєю чергою, є обумовленою вимогами відповідного культурно-історичного контексту. При цьому підкреслено також помірну готовність релігії до певного

¹⁰ Такими можуть виступати, як пише Томас Кун у «Доповненні 1969 року» (Postscript-1969), структурні компоненти «дисциплінарної матриці»: символічні узагальнення, метафізичні приписи, ціннісні орієнтири та зразкові способи розв’язання головоломок науки («екземпляри») [10, с. 181–190].

оновлення, якщо йдеться не про ключові доктринальні засади та якщо необхідність такої модернізації природно постає як відгук на трансформаційні процеси соціально-культурного життя.

3. Аргументовано динамічність, прогресивний характер наукового знання, що, зокрема, базується на емпіричній роботі щодо перевірки теоретичних положень. Фальсифікаційний (у значенні, запропонованому К. Поппером) шлях демаркації наукового знання від ненаукового, який використовується «в тандемі» з протилежним до нього – верифікаційним, орієнтований на обґрунтування методологічної можливості спростування теорії (через пошук «аномалій»), виявлення її неуніверсальності. Отже, можливість критичного ставлення до теорії, будучи фундаментальним критерієм її науковості, одночасно виступає необхідною умовою її розвитку, вдосконалення. Відповідно оновлюється та вдосконалюється й наукове знання загалом, оскільки така сама критика реалізується й щодо конкурентних підходів у розв'язанні досліджуваної проблематики.

4. Попри те, що, будучи осмисленими за критерієм схильності/несхильності до розвитку, докорінного оновлення, наука й релігія постають як сутнісно протиставлені види знання (відповідно – консервативне і таке, що еволюціонує), вважаю, що і у цьому відношенні є можливим їхній продуктивний співрозвиток. У знанні комплексного плану концептуальні положення як стала компонента можуть і мають органічно узгоджуватися з динамічними інтерпретаційними елементами щодо структурних і субстратних рівнів епістемологічної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ханжи В. Б. Взаємодія науки і релігії: епістемологічний аспект. Частина перша. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2025. № 1. С. 130–137. DOI: <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.1.17>
2. Luther M. The 95 theses. *Internet Archive Wayback Machine*. 2017, July 10. URL: <https://web.archive.org/web/20170710130656/https://www.luther2017.de/en/martin-luther/texts-sources/the-95-theses/> (дата звернення: 23.04.2026).
3. Мак-Грат А. Інтелектуальні витoki європейської Реформації / пер. з англ. М. Климчука, Т. Цимбала. Київ : Ніка-Центр, 2008. 344 с. (Серія «Ідеї та Історії»).
4. Catechism of the Catholic Church. Part Three. Life in Christ. Section Two. The Ten Commandments. Chapter Two. “You shall love your neighbor as yourself”. Article 6. The sixth commandment. 2010, October 25. URL: <https://spot.colorado.edu/~tooley/CatholicSexualEthics.pdf> (дата звернення: 23.04.2026).
5. Carey M. Evgeny Afineevsky’s on his ‘Francesco’ documentary that made worldwide headlines with Pope Francis’ comments about LGBT unions. *Deadline*. 2020, October 21. URL: <https://deadline.com/2020/10/evgeny-afineevsky-francesco-rome-film-festival-pope-francis-interviewnews-1234601531/> (дата звернення: 23.04.2026).
6. Сігнікова І. «Це його особиста думка»: Римсько-католицька церква в Україні відхрестилась від слів Папи про підтримку гей-шлюбів. *Hromadske*. 2020, Жовтень 24. URL: <https://hromadske.ua/posts/ce-jogo-osobista-dumka-rimsko-katolicka-cerkva-v-ukrayini-vidhrestilas-vid-sliv-papi-pro-pidtrimku-gej-shlyubiv> (дата звернення: 23.04.2026).
7. Assembly of Canonical Orthodox Bishops of the United States of America. *2013 Assembly of Bishops Statement on Marriage and Sexuality: From the Assembly of Bishops to our Orthodox Faithful*. 2015, August 12. URL: <https://web.archive.org/web/20150812084239/http://www.assemblyofbishops.org/about/documents/2013-assembly-statement-on-marriage-and-sexuality> (дата звернення: 23.04.2026).
8. Wittgenstein L. *Tractatus Logico-Philosophicus* / with an Introduction by B. Russell. London : Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd ; New York : Harcourt, Brace & Company, Inc. 1922. 189 p.
9. Popper K. R. *The Logic of Scientific Discovery*. London ; New York : Routledge Classics, 2005. 544 p.
10. Kuhn T. S. *The Structure of Scientific Revolutions*. 3rd ed. Chicago ; London : University of Chicago press, 1996. XIV, 212 p.

REFERENCES

1. Khanzhy, V. B. (2025). Vzaiemodiiia nauky i religii: epistemolohichniy aspekt. Chastyna persha. [Interaction of science and religion: Epistemological aspect. Part one]. *Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal*, 1, 130–137. DOI: <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.1.17> [in Ukrainian].
2. Luther, M. (2017, July 10). *The 95 theses*. *Internet Archive Wayback Machine*. <https://web.archive.org/web/20170710130656/https://www.luther2017.de/en/martin-luther/texts-sources/the-95-theses/> [in English].
3. McGrath, A. (2008). *Intelektualni vytoky yevropeiskoi Reformatsii* (M. Klymchuk, & T. Tsymbal, Per.). [The Intellectual Origins of the European Reformation]. Kyiv : Nika-Tsentr [in Ukrainian].
4. *Catechism of the Catholic Church. Part Three. Life in Christ. Section Two. The Ten Commandments. Chapter Two. “You shall love your neighbor as yourself”. Article 6. The sixth commandment.* (2010, October 25). <https://spot.colorado.edu/~tooley/CatholicSexualEthics.pdf> [in English].
5. Carey, M. (2020, October 21). Evgeny Afineevsky’s on his ‘Francesco’ documentary that made worldwide headlines with Pope Francis’ comments about LGBT unions. *Deadline*. <https://deadline.com/2020/10/evgeny-afineevsky-francesco-rome-film-festival-pope-francis-interviewnews-1234601531/> [in English].
6. Sitnikova, I. (2020, October 24). “Tse yoho osobysta dumka”: Rymsko-katolytska tserkva v Ukraini vidkhrestylas vid sliv Papy pro pidtrymku hei-shliubiv [“This is his personal opinion”: The Roman Catholic Church in Ukraine distanced itself from the Pope’s words about supporting same-sex marriages]. *Hromadske*. <https://hromadske.ua/posts/ce-jogo-osobista-dumka-rimsko-katolicka-cerkva-v-ukrayini-vidhrestilas-vid-sliv-papi-pro-pidtrimku-gej-shlyubiv> [in Ukrainian].
7. Assembly of Canonical Orthodox Bishops of the United States of America. (2015, August 12). *2013 Assembly of Bishops Statement on Marriage and Sexuality: From the Assembly of Bishops to our Orthodox Faithful*. <https://web.archive.org/web/20150812084239/http://www.assemblyofbishops.org/about/documents/2013-assembly-statement-on-marriage-and-sexuality> [in English].
8. Wittgenstein, L. (1922). *Tractatus logico-philosophicus* (B. Russell, Introduction). London : Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd ; New York : Harcourt, Brace & Company, Inc. [in English].
9. Popper, K. R. (2005). *The logic of scientific discovery*. London ; New York : Routledge Classics [in English].
10. Kuhn, T. S. (1996). *The Structure of Scientific Revolutions*. 3rd ed. Chicago ; London : University of Chicago press [in English].

Khanzhy Volodymyr Borysovyh

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophy, Bioethics and Foreign Languages,
Odesa National Medical University
Valikhovsky Lane 2, Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-2441-094X

INTERACTION OF SCIENCE AND RELIGION: EPISTEMOLOGICAL ASPECT. PART TWO

Relevance of the problem. *The trend of transdisciplinarity of science and the search for principles of unifying various scientific disciplines into a holistic system, reinforced by the desire to create a unified picture of the world, in which rational and non-rational components would be combined, have led to an increase in the relevance of research aimed at developing ways to coordinate scientific and religious research trajectories in a comprehensive epistemological and methodological program. This involves the study of both those features of science and religion that contribute to the epistemological integration of these types of knowledge, and those that, due to their fundamental specificity, will always prevent the complete unification of such a plan.*

The purpose of the article is to examine the tendency of science and religion toward fundamental renewal and the acquisition of new properties (one of the criteria selected for comparing the epistemological profile) in the general context of substantiating the possibility of their non-contradictory and productive co-development.

Research methods: comparative analysis – as the basis for studying such a property of science and religion as an inclination/resistance to fundamental dynamism, development, in the context of identifying both contradictory (in relation to each other) and common epistemological features; epistemological modelling – as a basis for developing a comprehensive (complex) approach, that would take into account and organically harmonize the epistemological and methodological potentials of science and religion.

Research results. The comparison of science and religion carried out in the article according to the criterion of tendency to dynamism, fundamental renewal, development showed the fundamental specificity of one cultural and cognitive form against the background of another. Religious knowledge, based on the absolutist formulation of metaphysical, anthropological, moral-value principles and imperatives, thus acquires a conservative (in general) character. However, doctrinal permanence does not rule out the readiness of religion for moderate renewal caused by the essential demands of modernizing socio-cultural life. On the contrary, scientific knowledge is distinguished by its fundamental dynamism and innovative character. Popper's falsification as a demarcation criterion between science and non-science (used together with verification) is oriented towards substantiating the methodological possibility of refuting a theory (through the search for «anomalies»), identifying the limits of its application, which, in turn, is a necessary condition for its development and improvement. Despite the above-mentioned difference between science and religion, the hypothesis is expressed that in the complex forms of knowledge, conceptual principles, as a stable component, can be combined with dynamic interpretative elements regarding the structural and substrate levels of the epistemological system.

Key words: science, religion, epistemological aspect, inclination/resistance to development, complex knowledge.

Дата першого надходження статті до видання: 19.04.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.05.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026